

Василије КАЛЕЗИЋ*

О МЕЂУРАТНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (РАЗГОВОРИ И ВИЂЕЊА)

На чудан начин сам се ближе упознао са Михаилом Лалићем!

„Предисторија” тог упознавања чини ми се важном за скицу о особинама овог изузетно оригиналног писца, а важна је – зато ћу је овдје и описати – ради Лалићевих сјећања на међуратно вријеме и оцјена „о људима и збивањима”.

Године 1967, у црногорској библиотеци „Луча”, коју је издавао тадашњи Графички завод у Титограду, уредници су припремали за штампу, у новом издању, и роман „Хајка” Михаила Лалића. Један од уредника, Милорад Стојовић, „пронашао” је мене да напишем предговор том издању. И ја сам својски запео да до одређеног рока посао завршим. Тај посао сам схватио као почаст, јер Лалића сматрам – послије Крлеже, Андрића и Црњанског – једним од најбољих и најоригиналнијих савремених југословенских писаца, а роман „Хајка” – међу свим његовим романима до тада – најцјеловитијим. Заиста сам се, као ријетко кад, намучио и написао око 40 куцаних страна.

„Предговор” сам послао Милораду Стојовићу на вријеме и чекао одговор: је ли примљен, како изгледа, да ли је задовољан? Дуго није било никаквог одговора, а онда сам, у врло озбиљној форми, дознао да је Лалић љут на „предговарача” и да се не слаже да такав предговор „иде” са његовом књигом. Милораду Стојовићу је било непријатно да ми све објашњава – рекао је, укратко, да је Лалић незадовољан, па затим да је љут, најзад још, у опширном писму њему (уреднику), да смо све то „ми, Бјелопавлићи, удесили” да њега као писца „прекоримо”. Још нијесам дознавао о чему се стварно ради. И то ми је послије објашњено: Лалић је љут што сам му „пребацио” за технику црно-бијелог сликања, и то баш на примјерима

* Др Василије Калезић, Београд

ликова четника и Италијана. Како су ми пренијели, Лалић је говорио: „Не познаје он четнике...”, а за читав предговор: „Зајахало књигу... Читалац, кад прочита такав предговор неће прихватити књигу...”

Ове Лалићеве ријечи, као посљедица његове љутње, мене заиста нијесу узбудиле. Био сам свјестан да је „приговор” о црно-бијелом сликању ликова домаћих издајника и непријатеља саопштен у пристојном, обазривом тону, а што се тиче „зајахивања књиге” – то ми је просто било смијешно. У том издању „Хајка” је могла имати више од 600 страница (знао сам слог „Лучиних” издања; кад се појавила имала је више од 700 страница) и шта ту може „зајахати” један предговор од 20 или 30 страна, утолико прије што је писан са дивљењем за дјело, а са једном једином, више узгредном, примједбом, која је, ето, Лалића погодила. Милораду Стојовићу сам поручио да предговор не морају усвојити и да се ни на кога, па ни на Лалића, нећу љутити.

Треба знати да је Лалићу, изгледа, тај несрећни предговор дат на читање у рукопису. И добро је што је тако поступљено. А можда га је прочитао у „Летопису Матице српске”, за фебруар 1968. године? Ко зна шта би било да се предговор, у цјелини, појавио са књигом. Јер, „нађено је рјешење”: уредник је предложио да се избаци оно мјесто на коме је ријеч о црнобијелој техници, а „предговарач” се лако с тим сагласио...

Многе појединости из ове „историје” допрле су и до Радована Зоговића. Кад сам га једанпут посјетио, испричао ми је понешто о томе, па је поменуо и могућност сусрета са Лалићем, као добру прилику за „објашњење”. Добро сам запамтио како је рекао: „Михаило је добар човјек”, а и ја се дам разлогу. Чак је рекао да ће ме он одвести Лалићу (ваљда да ми лакше буде), и да ћемо се у свему разјаснити...

И заиста, Зоговић ме одвео Лалићу, у његов стан Улици Георгија Димитрова.

Лалић ме примио помирљиво и одмах ословио са „ти”. Истина, рекао је неколико пута, обраћајући се Зоговићу: „Не познаје он четнике...”, али је то било у сасвим друкчијем тону од онога како је говорио, према чувењу, другима и Милораду Стојовићу. За мене је било још важно и ово: Лалић је био прочитао у „Летопису Матице српске” за фебруар 1968. године („Хајка”, иако носи годину издања 1967, појавила се сљедеће године) мој есеј (у ствари, онај зли предговор) под насловом „Кругови ‘Хајке’”. И о том есеју ми је, тада, пред Зоговићем, рекао да је добар, да му се свиђа, да сам неке ствари добро уочио и протумачио, и да је то све тако док се чита, одвојено, у часопису, али, у књизи, пред романом, није добро: „Зајахало књигу, брате...” Наравно, ја се с тим нијесам слагао, али нијесам ни бранио тврдоглаво своје „приговоре”. Чак нијесам Лалићу рекао да ће у

предговору ти „приговори” бити изостављени... Испало је тако да предговора неће ни бити...

У наш разговор Зоговић се није мијешао. Што је Лалић био помирљив или одобровољен вјероватно је заслуга Зоговићева који је, у „претходним” сусретима, „утицао” на Лалића...

Ипак смо брзо прешли преко тог „неспоразума”, да најблаже назовем оно што је Лалића могло нервирати. Ја сам му, да од непријатности побјегнем, поменуо да бих волио да разговарам с њим о књижевности између два рата, о споровима с надреалистима, о сукобу са Крлежом. Он је одмах рекао да од њега „фајде” нећу имати, да је он тада био млад и да је мало знао. Ја му кажем да то није баш тако, па помињем једну његову пјесму, објављену у „Нашој стварности”, о „уморству” у граду (те сам се сјетио), а писао је у „Младој култури” чак и књижевне приказе, какав је онај о приповијеткама Бранка Ћопића. Лалић опет каже да „то није ништа” и да нема „богзна шта” да се памти. Ја сам упоран и тврдим да има, а вјерујем да он то вријеме и оне људе, са којима је радио, цијени и воли. Кажем му да сам дознао да се и новинарством бавио као студент и да је нешто, ако сам добро обавијештен, радио за лист „Правду”. Лалић и на то одмахује као на нешто неважно, говорећи: „Било је и тога...”

Посједјели смо до времена кад се Лалић спрема да иде на спавање, а Зоговић је то знао и водио о томе рачуна (обично послуже телевизијског дневника или какве хумористичке емисије послуже дневника). Те вечери је заиста била једна хумористичка емисија (са Чкаљом), коју смо заједно гледали. За вријеме емисије Лалић је концентрисано пратио радњу, не дајући никаквог повода за било какав разговор...

Растали смо се у добром расположењу.

Доцније, на моја подсјећања или „изазове” да разговарамо о сукобима између два рата, Лалић није одговарао. Виђали смо се и помало разговарали, а епизоду са предговором „Хајци” нијесмо помињали. На моја писма Лалић је одговарао углавном уредно, најчешће кратко и увијек занимљиво.

Неколико података из разговора и преписке са Лалићем остали су ми у трајном памћењу и радосно их саопштавам овдје, као свједочанство једног ријетко одговорног, а ћутљивог човјека...

Осим можда у једном случају, Лалић је ријетко директно „одговарао” на питања – увијек је то било неким поводом. Тако се један опширнији разговор „десио” у шетњи Ташмајданом 20. октобра 1972. године, у петак, а затим се, истог дана, „пренио” и у Лалићев стан.

У шетњи, на Ташмајдану, тог дана, лијепог и ведрога, Лалић је био црњи у лицу (управо се био вратио из Херцег Новог) од Зоговића и мене. Био

је подоста омршавио – као да га је, на мору, мучила његова стара бољка у стомаку. Било је ријечи најприје о избору Лалићевих приповједака за једну књигу у „Лучином” издању. Говорило се да тај избор треба да изврши Зоговић, као и да напише увод и напомене. Лалићу је то било драго, јер је цијенио Зоговића посебно, не само као пјесника него и као приповједача. Знао да је и Зоговић посебно волио Лалића као приповједача: „Код Михаила је проблем не као код других: шта одабрати, него шта не одабрати”, рекао је, мислећи вјероватно да све приповијетке (или готово све) треба да буду обухваћене избором.

Повод за друкчији разговор у Лалићевом стану био је његов „животопис” који је тих дана излазио у „Вечерњим новостима”.

Из тог „животописа”, у коме се први пут нешто опширније могло сазнати о Лалићу, издвојио сам један детаљ о Иву Андрићу и Крлежи, молећи га да каже што више. Лалић говори о томе да му је Андрић причао како су се дружећи у Загребу, 1917. године, Крлежа и он (заједно и са другима) налазили и састајали код сликара Љуба Бабића. Бабић је имао специјалну таблу са кредом на којој би се уписивали они који су долазили (ради знања, обавјештења и томе слично). Кад је једанпут Андрић дошао, видио је на табли исписано име Мирослава Крлеже – ћирилицом. То је значило да је Крлежа долазио, али, више од тога, говорио је Андрић Лалићу, то је значило и Крлежин пркос и отпор – тада, у Загребу, ћирилица!

Још један занимљив и карактеристичан детаљ о Андрићу описао је Лалић с нешто више појединости. Кад је Андрићу умрла жена, Лалић је дошао да изјави саучешће. Андрић је био тужан и потиштен. Лалић је разумио човјека који је у невољи. Послије изјаве саучешћа, сједјели су и ћутали. Андрић је, кад је говорио о томе другима, рекао са „признањем”: „Био ми је Лалић... Лијепо смо поћутали...”

На моје питање да ли је Андрић икад нешто говорио о свом и његовом дјелу, Лалић је одговорио да није.

Постепено сам „навијао” на теме о међуратној књижевности: помињао сам „Младу културу”, наше Црногорце у њој (Пуниша Перовић, Душан Костић, Михаило Лалић), полемике са Крлежеом и надреалистима. Лалић углавном ћути. Кад сам поменуо његов приказ једне књиге приповједака Бранка Ћопића, Лалић се „присјетио” и почео да говори о томе, „подстакнут” прије свега једном необичном причом Бранка Ћопића...

Лалић говори да му приказ књиге Бранко Ћопић „није заборавио” још ни данас. За приказ је знао Ђилас и „одобрио га”. И сад слиједи „прича” Бранка Ћопића како му је тај приказ „спасио главу”...

Године 1941. усташе су ухапсиле Бранка Ћопића. Ћопић је причао, иако на хумористичан начин, да се опраштао од овог свијета. Један исљедник

који му је био склон или је чуо за њега као књижевника, покушавао је некако да га спаси: питао га има ли какав „разлог” који би му користио, шта мисли о комунистима и усташама, како стоји код једних и код других... Тада се Бранко Ћопић досјетио да му, можда, Лалићев приказ може помоћи. Одговарајући на питање како стоји код комуниста, Ћопић је одговорио: „Никако”, и навео је примјер како су га комунисти напали у „Младој култури”, а на питање како стоји код усташа, рекао је: „Добро”, и поменуо је приказ исте књиге Ива Козарчанина који је написао, између осталог, да Ћопић пише „чистим хрватским језиком...” Сад се иследник, обрадован што има нешто као „разлог” да спаси Ћопића, а вјероватно и да оправда „разлог” свог поступка, „ухватио” за те приказе, па је, након даљег испитивања и нових сазнања, питао: „А имаш ли ти то?” Кад је Ћопић одговорио да „има” (био је сачувао приказе), иследник је урадио даље шта је могао, добио приказе, прочитао, шта ли, и Ћопићу је глава спашена...

Све је ово Лалић испричао са извјесним, како ми се учинило, и чуђењем и опомињућим смијешком на крају: „Такав је Бранко... Он то прича...”

Мене је много интересовао часопис „Млада култура”, а од Лалића је тешко било нешто више сазнати. Зато сам, да би више разумио моју мучку, испричао подоста од онога што ми се чинило великим и необичним за један омладински, студентски, часопис, али и о Црногорцима којих је, чини ми се, било и премного у њему. Знао сам готово напамет садржину неколика броја, нарочито по темама које се односе на тзв. сукоб на леваци. Било ми је криво што се „Млада култура” мало или никако помињала као „актер” у том сукобу – све је или почињало или се завршавало прештампавањем њеног полемичког написа, у ствари одговора Крлежи „0 ‘Печату’ и бесједи о његовој сврси”.

Сам тај напис заслуживао би читаву расправу, како по садржини, идејама и начину „отпора” према Крлежиним програмским најавама „Печата” тако и по тону којим је писан или ауторима који су га потписали, а чудно је да их је тројица: Мирко Давичо, Авдо Хумо и Пуниша Перовић.

Тај полемички напис је писан и потписан у име омладине и носи јака морална обиљежја, па зато омладина „не може да пређе поред две ствари из ‘Печата’: поред начина на који М. Крлежа критикује наше напредне књижевнике, поред људи које је ‘Печат’ окупио на сарадњу”. Иза тога редају се два примјера која треба да дају снагу јаког моралног оспоравања Крлежине критике: „Нека Јован Поповић није талентирани песник, али Јован Поповић није тиме престао бити човек, напредан и поштен човек, тиме није постао ни муха, ни кокошка из ‘Лијевог кокошињца’. Нека Стеван Галогажа, уредник ‘Литературе’ која је у своје време одиграла значајну културно-политичку улогу, нека С. Галогажа није талентиран приповедач –

па значи ли то да он није ни човек, да није лежао тамо где је заиста лежао, да је муха, господин муха, да је кокошка из 'Лијевог кокошињца'...

Ово подсјећање, чини ми се, изазива Лалића да каже неколико ријечи о „Младој култури”: „Млада култура” се налазила у стану Челебоновића, ту су се скупљали, било је пријатно, лијепо су разговарали и пили добру кафу. Лалић је поменуо да су се још понекад састајали код Јурице Рибара, где је, у дому Рибаревих, била атмосфера пријатељска и дружељубива...

Враћам се опет на тзв. сукоб на љевици и редам податке како је и колико „Млада култура” „учествовала” у сукобу: приказ Крлежиног романа „На рубу памети” С. Драгојевића садржи и важне приговоре. Крлежа своје личности не може „психолошки да осамостали”, за њега је свијет „руља барбара”, Горки никад тако није говорио о људима који нијесу припадали његовој класи (април 1939. године); чланак „Марко Ристић и његово седамнаестогодишње пријатељствовање” (јуна 1939. године), без потписа, оштар је прекор Марку Ристићу што се „дружи” са Бретоном, кога „Млада култура” сматра издајником напредних идеја; осврт на есеј Марка Ристића „Из ноћи у ноћ” који је објављен у „Печату” изазвао је „Младу културу” да објави жесток напад на аутора под насловом „Ноћна уметност г. Марка Ристића” (априла 1940, потпис Ђ. Р.).¹

Сјетио сам се да поменем пред Лалићем и једну „белешку” под насловом „Како је Петар Кружић путовао по нашем књижевном дилувијуму године 1940” („Млада култура”, јуни 1940, потпис А. В. Р.), у којој је исмијан и искарикан „путопис” Петра Кружића (Петра Шегедина), који је Крлежа штампао у часопису „Печат”.

„Белешка” почиње ријечима: „Када неко има претензије да уређује наше књижевне прилике, као што то чини Мирослав Крлежа, онда је сва-

¹ Овај осврт је не само духовита пародија против ставова Марка Ристића који потичу „из мрачне”, „ноћне”, „паклене стране нашег бића” већ је и одбрана напредне књижевности. Зато се категорично оспорава „намера” Марка Ристића која се састоји, како пише Ђ. Р., у овоме: „Хоће да се напредној уметности оповргне уметничка вредност. Хоће да се каже да уопште не постоји нека нова, животна уметност, како у прошлости тако и у садашњости... Тиме се даље хоће да каже да су црте средњег века, црте прошлости, данас још толико јаке да су врло далеке од времена свога (?) нестанка, што представља неповерење и изругивање борби коју народи воде да се тог средњовековног притиска ослободе...”

Дуго нијесам знао чији је потпис Ђ. Р. У разговору са Алексом Челебоновићем, у уторак 22. априла 1969. године, у библиотеци „Ђорђе Јовановић” у Београду, некадашњи одговорни уредник и власник „Младе културе”, рекао ми је да је чланак написао Јурица Рибар и да је Ђ. Р. његов потпис. Сјећајући се свега тога, Алекса Челебоновић је још додао да му Марко Ристић, „ни до данас, није опростио” што је тај чланак пустио.

како потребно, бар за наше „дилувијалне” појмове, да прво уреди свој часопис...” Затим се, укратко „препричава” Кружићев путопис, из кога се, како аутор „Белешке” често наглашава, не види ни куда Кружић путује, ни шта види, ни колико сазнаје – „види” и „сазнаје” једино себе и „изражава се једном просечном имитацијом Крлежиног стила...”

На садржину тог броја још сам Лалића подсетио набрајајући шта све има у њему и како ми изгледа послје толико времена: „П. Ранковић” (Пуниша Перовић) пише о теми „Каквих има ратова”, Душан Костић има пјесму „Љубав” (друкчију од обичних љубавних пјесама), Р. Новаковић објављује чланак „Историја филма”, Радован Зоговић „Два писма из Метохије” (двје пјесме: „Мјесец над Арбанијом” и „Воз”), Војислав Вучковић чланак „Шта су Мусоргски и Чајковски нашли код Пушкина”, Тодор Павлов наставља расправу „О интуицији, машти и критици”.

На сва ова „подсјећања”, брзометно изговорена, Лалић кратко одговара да је и „Млада култура” имала „свој удио” у сукобу са „Печатом”, да је Пуниша Перовић био нека важна „веза” („Он је чувао да не скренемо ни лијево ни десно.”), да су се о крупним питањима савјетовали са Зоговићем („Неки људи су ишли за савјет код Зоговића”), да су „Енциклопедијски рјечник” радили Јурица Рибар и Алекса Челебоновић који су се користили и Зоговићевим малим руским енциклопедијским рјечником...²

² О времену „Младе културе” имао сам прилике да разговарам неколико пута са Душаном Костићем, пјесником, који се у том часопису први пут јасније појавио. У једном писму из Херцег Новог (17. XI 1974. године), Душан Костић ми је написао да је тада „био мали пион, међу гороганима, тек сам себи крчио пут...” Али, кад смо разговарали, живо се сјећао свега и, у оцјени, престајао да буде „пион”, а постајао, заједно са „Младом културом”, „фактор”.

И Душан Костић је понешто радио за „Младу културу”. На том послу је и ухапшен, и то у Зоговићевом стану. Био је, причао ми, однио „материјал” „Младе културе” Зоговићу на стан, да га прегледа. Зоговић је тада становао код неке газдарице у садашњој улици Лоле Рибара и газдарица се чудно понашала кад је чула да Костић тражи Зоговића: мрштила се, „шарала очима”, показивала нешто рукама, али све тако мало и кратко да се није знало шта то може да значи. Кад је видио да Зоговића нема, Костић је ушао у стан и рекао да ће „материјал” оставити, па Зоговић нека види. „Био сам наиван”, рекао је Костић. Јер чим је он ушао у стан и тражио гдје „материјал” да стави, чуо је глас агента који су већ били у стану: „Руке увис!” Био је ту лично и злогласни полицајац Вујковић, са наочарима, кога је тада први пут видио. Душана Костића су спровели у затвор, у Главњачу, и одлежао је „добрих” 20 дана...

Питам га о пјесми „Љубав”, јер ми се учинило да се у њој о љубави пјева нешто друкчије него што јој је наслов. Костић је није „рецитовао” (каже, слабо је говорио), па је замолио једну другарицу да она то уради. Та је другарица читала Костићеве двје пјесме, „Љубав” и „Плакати”. Била је бурно испраћена, аплауз велики, тражило се да се појави

Послије ових сусрета и разговора мене је Лалић све више интересовао, сада више не толико као могући свједок сукоба на љевици него и као човјек (и писац прије свега), ћутљив и недокучив, а, кад проговори, врло мудар и оригиналан. Постепено сам „хватао” и нешто у ритму његова живота: љети је боравио у Херцег Новом, а зими (али накратко) у Београду – бјежао је од приморских киша и влаге која је била несносна за његово здравље. Али, Лалић је знао и да „прекрати” боравак у Београду: изненада би, опет, кренуо за Херцег Нови. Дознавао сам да се Лалић брзо нервирао у Београду – разне интриге, свакојаке чаршијске приче о свему и свачему „негативно” су утицале на њега, и он би „бјежао” у Херцег Нови, у свој, какав-такав, мир.

Лалић је од људи који се „животно” интересује за човјека: пита о здрављу, о животним условима, о породици. И то ради са бригом и великим разумијевањем.

Једног љета посјетио сам га у Херцег Новом и видио гдје и како живи. Са мном је био и мој друг Ђорђија Трипуновић, звани Чоче, новинар и књижевник, који је, као какав спретни фоторепортер, успио да „направи” педесетак снимака Лалића, његове супруге и нас са њима! Када се зна колико је Лалић „предусретљив” према новинарима и фоторепортерима, онда је ово прави подвиг. Али, Лалић је овога пута „изашао у сусрет” из сасвим других разлога (не „рекламних” и информативних): он је цијенио Ђорђија Трипуновића као приповједача, а имао је разумијевања за мој рад.

Послије те посјете и сусрета у Лалићевом дому настала је нова преписка и, мени се чини, веће расположење и „јача” спремност Лалићева да говори о међуратним неспоразумима и сукобима. На „Младу културу” нијесмо се више освртали – ја сам настојао да Лалића што више „приближим” ранијим догађајима и да, на основу њих, успоставимо везе између разних етапа борбе на тзв. књижевној љевици. Тако сам „фиксирао” три важна питања, убијеђен да Лалић зна да на њих одговори и сигуран да ће ми његови одговори помоћи да боље схватим и вријеме и понашање људи

пјесник. Зоговић је рекао да је пјесма „Плакати” агитска и да није права пјесма, а да је „Љубав” добра и да му се свидјела. То је било велико охрабрење за Костића. Послије тога, пјесма „Љубав” се рецитовала на свим приредбама и постала врло позната...

„Сукоб на љевици” се, наравно, осјећао и у „Младој култури”. За њега су били задужени „идеолози” Пуниша Перовић и Авдо Хумо. Сви у „Младој култури” су били на страни Партије, против „Печата”. Полемички чланци против Марка Ристића, а дјелимично и против Крлеже, били су на линији борбе за напредни покрет и очекивања предстојеће револуције. Изразе за „Енциклопедијски рјечник” бирали су из руског, али и из једног бугарског рјечника. У томе им је помагао Зоговић...

у њему, а прије свега да још боље упознам Лалића. Та питања су се односила на часопис „Данас”, на Крлежин утицај и на проблеме троцкизма међу комунистима.

У писму, датираном 11. марта 1973. године, из Херцег Новог, Лалић је најприје написао да на та три питања „није лако одговорити у писму”, а затим је наставио: „Ово што ти тражиш у ствари су успомене, то јест опасност од распричаности. Покушаћу краће...” И, заиста, Лалић је одговорио кратко, али језгровито.

О часопису „Данас”:

„Часопис ‘Данас’ био је за мене велика радост која је касније изазвала сјету. Био сам студент друге године у Београду и одмах ми је било јасно да је то часопис на вишем нивоу од дотадашњих. Савез либералних „грађанских” интелектуалаца Богдановића, Ристића и других с револуционаром Крлежом схватио сам, у складу с антифашистичким и народнофронтвским савезима које смо тада склапали, као нешто позитивно, као отимање тих снага и њихово оријентисање у лијево. Сјету је изазвала појава неких елистичких нијанси, неких интелектуалистичких разматрања у чланцима појединих сарадника. У неким бројевима ‘Данаса’ ја сам предосјетио ‘Печат’, расцјепе, и то ми се није свидјело. О тим стварима тада, колико се сјећам, нијесам ни с ким разговарао.”

О Крлежином утицају:

„Од Крлежиних дјела прво сам прочитао *Хрвајску райсогију* и био сам одушевљен. Случајно сам натрапао на ту књигу, питао сам професора какав је то писац – тако сам дознао да је Крлежа комуниста. Тада сам се заинтересовао за комунисте, дознао да један такав постоји у вароши, нашао сам начин да се упознам с њим. Од тога комунисте, Светозара Поповића из тадашњих Берана, данас Иванград, добио сам комплете ‘Пламена’ и ‘Књижевне републике’ – тако сам кроз крлежијанство и сам постао комуниста. Утолико ми је непријатнији морао бити сукоб који се годинама предосјећао и најзад избио с појавом *Печата*”.

О троцкизму међу комунистима:

„Расправе о троцкизму, код нас студената у Београду, биле су завршене давно прије ‘Печата’ и без везе с њиме. Троцкизам је био осуђен са строгошћу која је била и претјерано оштра и вјероватно неправична према неким несрећним појединцима, али се у тим приликама није могло апеловати на правичност без опасности за оне који апелују. ‘Печат’ и троцкизам се нијесу мијешали, бар колико ја памтим, нити је ко печатовец оптуживао за троцкизам...”

Десетак дана након овог писма прочитао сам у „Политици” од 25. марта 1973. године одговоре Михаила Лалића на анкету с питањем: „Ко је на

вас пресудно утицао и зашто?” Као ријетко кад, силно сам се обрадовао, јер је Лалић писац који ријетко одговара јавно на питања, а из сусрета и преписке знао сам да се клони свих јавних појављивања, приредаба и „књижевних вечери”. У одговорима на неколико питања Лалић је изрекао такве судове да се они, и због писца који их је одређеног тренутка изрекао и због начина на који су саопштени, не могу више заобићи у оцјењивању важних међуратних збивања у друштву и књижевности.

Лалић је лако и радосно признао утицај социјалне литературе на своје књижевне почетке и свој даљи развој. Он је говорио о „свијетлим тачкама” у покрету социјалне литературе: поменуо је „Књигу другова” Јована Поповића, млађе и бунтовне црногорске писце (Јанка Ђоновића, Николу и Ђорђа Лопичића), социјалне часописе („Нову литературу”, „Стожер”, „Младу културу”, „Ваљке”, „Развршја”). У цјелини, о писцима социјалне литературе и о литератури самој Лалић је био у суду категоричан: све то, „и данас говори о животности тога покрета који је већ годинама и стално на удару малограђанске интелигенције...” Као велике своје узоре Лалић је поменуо Ива Андрића, Крлежу и Максима Горког. Он се није стидио да призна утицај „мањих” писаца, својих другова, Јована Поповића, Ђорђа Јовановића, Стефана Митровића, Јанка Ђоновића и других, са којима је расправљао о улози књижевности у друштву и о положају писца у разним временима. Схватио је, за цио живот, „да писац мора бити високо морална личност” и „не буде ли дубоко моралан и одговоран у сваком свом чину – залуд му таленат и знање...”

У то вријеме ја сам сав био заокупљен проучавањем социјалне литературе у Југославији и већ сам био завршио (и предао је издавачу) опширну студију на око 700 куцаних страница. Зато је и разумљиво што сам Лалићеве судове дочекао одушевљено и што су они, макар и „накнадно”, утицали на моја расуђивања и били ми важна потврда у даљем раду. Записао сам и истакао на видном мјесту Лалићеве оцјене као „подстрекаче” и много сам жалио што их нијесам могао, још онда, користити. Међу тим оцјенама издвојио сам неколико њих...

На примјер:

„...данас се тај период назива „соц-литература” или „соц-реализам” и обично се та имена узимају погрдно, иронично, прати их подсмјешљив призив, спрдња и понижавања. Малограђани, снобови и реакционари, који се иначе не би могли пожалити да им иде лоше у овом социјализму, сагласни су у ругању. То траје већ више од двије деценије и ево се не нађе нико да озбиљно размотри тај период и о њему донесе објективан суд...”

Или:

„Социјална литература је учинила крај мртвилу које је било завладало у нашој књижевности, као и уопште у јавном животу у годинама ше-стојануарске диктатуре. Она је у књижевна дјела увела рударе, сезонце, пролетеризоване сељаке, беземљаше, надничаре, вагонаше, печалбаре, класе и слојеве који дотле нијесу помињани као да не постоје... Још ником није пало на ум да узме у обзир колико је та потцјењивана, клеветана „соц-литература” учинила за међусобно упознавање и зближавање наших народа чије су братство и јединство толике силе настојале и настоје да разоре...”.

Године 1975, кад се појавила књига „Покрет социјалне литературе”, ја сам један примјерак послао Лалићу на увид и критику. Лалић је брзо одговорио да је књигу примио, да је чита и прелистава. Стигао је да напомене како ми „неће лако бити” и да ће ме напасти разни и са разних страна (што се, углавном, и догодило, али више са „једне” стране – старих противника социјалне литературе и њихових младих трабаната, надреалиста и надреалистичких посинака).

Кад је Лалић био у прилици да опет проговори о међуратним друштвеним и књижевним збивањима, и да у њима издвоји појаву социјалне литературе, сматрајући је још више нападаном и клеветаном него што је оцјењивао први пут, он није заборавио да помене књигу „Покрет социјалне литературе”. Тај податак биљежим као значајан за себе, али и као мишљење човјека и писца до чијег ми је моралног става и одговорности увијек било стало. Дакле, пошто је опет евоцирао успомене на свој долазак у Београд, значење социјалне литературе, њених писаца и гласила, Лалић је, између осталог, изјавио да „о томе има занимљивих података у документованој књизи Василија Калезића...” (*Политика* 20. априла 1978, стр. 16).

Овакво Лалићево указивање на мој рад сматрао сам значајним признањем. Јер, позната је ствар, колико је Лалић шкртији у могућим похвалама или признањима. За мене је то било посебно важно и због оног несрећног предговора „Хајци” који је могао и дуже утицати на врсту Лалићевог расположења према мени. У мом сакупљању и сређивању података за скицу Лалића као писца и човјека и то је био податак који је нешто значио и представљао. Лалић ме највише интересовао као свједок сукоба на левници и као сарадник часописа „Млада култура”, али, како то у разговорима често бива, додирнула су се и друга питања, а сукоб на левници и „Млада култура” остајали су све више по страни.

Прије него што покушам да створим скицу за стваралачку личност Михаила Лалића, желим да укажем још на двије појединости: на Крлежин однос према данашњем Лалићу (и Лалићево реаговање на то) и, опет, на значење „Младе културе”, како га види и оцјењује један од „политички

задужених другова”, кога су помињали као таквог Лалић и Душан Костић – Пуниша Петровић.

Једанпут је Крлежа, у разговору са мном о сукобу на левници и нарочито незадовољан утицајем свог дјела на савремену југословенску књижевност, поменуо Михаила Лалића као јединог писца који „наставља” и „слиједи” његово дјело. Крлежа је рекао да му се чини да је Лалић данас једини наш писац који реско разоткрива стварност, храбар је и досљедан у обрачунима са нашим свакојаким наравима и заостајањима... О томе сам, уздржано, у једном писму обавијестио Лалића. Лалић је одговорио да му је Крлежино мишљење драго.

А Пуниша Перовић је, одговарајући на моја питања, „реконструисао” и објаснио све важније о „Младој култури”. Остало је за мене још само једно значајно питање на које Пуниша Перовић није поуздано одговорио: ко је стварни аутор чланка и како је настао чланак „О ‘Печату’ и бесједи о његовој сврси”?

Писмо Пунише Перовића са одговорима на моја питања датирано је у Београду 1. децембра 1977. године. Неколико дана прије тога посјетио сам га у његовом дому (боље рећи, у башти, гдје је нешто физички радио) на Дедињу. Прилажем, у цјелини, одговоре Пунише Перовића.

На прво питање, под бројем 1, о покретању „Младе културе” Пуниша Перовић је овако одговорио:

„Покретање часописа ‘Млада култура’ наступило је у вријеме бујања студентског антифашистичког покрета на Београдском универзитету под руководством универзитетске организације КПЈ, којој сам и сам припадао. Дошло се на идеју да вишеструку политичку, стручну, културну и другу активност студентског покрета, а чији је један израз био лист ‘Студент’, треба проширити и једним часописом за књижевност и културу. Часопис се појавио као орган Одбора културних студентских удружења, који је дјелимично покривао и финансијске издатке, али је иницијатива за његово покретање дошла од стране руководства партијске организације. Оно је одредило и састав редакције, која је затим дјеловала потпуно самостално.

Иако се ‘Млада култура’ појавила формално као студентски часопис, она је у ствари била шира омладинска трибина за књижевност и културу, што је назначено и у уводној ријечи првог броја, а види се и по саставу њених сарадника. Општа политичка платформа била је народнофронтовска, што је значило окупљање младих стваралаца на најширој демократској и антифашистичкој основи, али је у пракси редакције јасно долазила до изражаја тенденција одбране марксистичких принципа у области књижевно-умјетничког стваралаштва, онако како су то одређивала наша

тадашња сазнања и општи курс у редовима КПЈ. Избјегавајући вулгарни материјализам и голи практицизам, суштина наших погледа састојала се у томе да у револуционарно вријеме књижевност и други облици умјетничког стваралаштва могу и треба, у већој или мањој мјери, да буду стављени у службу револуције, да буду фактор буђења револуционарне свијести и људске еманципације, не губећи при том од свог достојанства као самосталног стваралачког чина”.

Друго питање односило се на утицај „Младе културе”, на одјеке код читалаца и врсту сарадње.

Пуниша Перовић је одговорио под бројем 2:

„Млада култура” је, колико знам, била у то вријеме једини часопис таквог карактера. Тражила се и читала много, у Београду и у унутрашњости. Читали су је и старији, не само омладина. Као нека врста „унутрашњег уредника”, задуженог и за администрацију, знам да су нам стално долазила писма и захтјеви за слање часописа, на које често нијесмо могли одговорити, јер смо цио тираж одмах разашили, не остављајући резерве, из страха од забране и запљене.

Утицај ‘Младе културе’ на формирање свијести и књижевно-културне оријентације њених читалаца био је значајан. Из разговора са ондашњим омладинским руководиоцима знам да су, нпр. три чланка о империјализму и ратовима (нека врста компилације на основи Лењина и Сегала, чији сам аутор био ја, под псеудонимом ‘П. Ранковић’) прорађивана на омладинским активима као материјал за идеолошко уздизање. Идејно-естетски ставови часописа, борбени, полемички карактер написа како у односу на грађанску, реакционарну десницу тако и у односу на извјесна скретања у напредном покрету – имали су такође одјека у редовима младих. Интересовање за сарадњу било је врло велико. Били смо принуђени да одбацујемо масу рукописа, чак и неких који ће касније постати позната књижевна имена”.

На моје интересовање о ауторима који су учествовали у полемици са Крлежом и „Печатом”, Пуниша Перовић је одговорио под тачком 3:

„Чланци о Ристићу, Крлежи и ‘Печату’ (са тројним потписом Хумо, Давичо, Перовић), одражавали су тадашњи званични партијски став у полемици која се водила унутар покрета и у којој се радило више о политичким него о естетским питањима. Крлежа се био посебно замјерио нама, београдским студентима, јер нам је пребадио да хоћемо да стварамо Народни фронт ‘под рипидама поп-Јањића’, што је било алузија на нашу сарадњу са православним црквеним факторима у борби против Конкордата и владе Стојадиновића. Иницијатива за ове текстове дошла је од оног круга књижевних и политичких радника који су у Београду били

носиоци партијске књижевно-културне политике, и, ако се добро сјећам, један од њих је учествовао у њиховом састављању”.

Једно од мојих питања било је и о могућој „вези” између „Младе културе” и „Наше стварности”.

„Посебних веза између ‘Младе културе’ и ‘Наше стварности’ није било”, одговорио је Пуниша Перовић. „Ми из ‘Младе културе’ одржавали смо повремено контакте са појединим уредицима ‘Наше стварности’, са њима размјењивали мишљења, савјетовали се, понекад обезбјеђивали спољну сарадњу”.

Мене су још посебно интересовали потписи или псеудоними сарадника „Младе културе”.

„Не могу да се сјетим ко се крије иза иницијала А. В. Р.”, одговорио је Пуниша Перовић. „Иницијали П. Р. су у свим случајевима у часопису исто што и П. Ранковић, што је мој псеудоним. Потпис Б. Перић је исто што и Богдан Пешић, тадашњи уредник ‘Студента’, послѣ рата познати новинар. Р. Копарец је Радивој Копарец, млади поета-почетник који је много обећавао. Погинуо је као борац-партизан негдје у источној Србији, мислим 1943. Колико знам послѣ рата објављена је у једној збирци његова поетска заоставштина у којој има и ратних пјесама”.

Из ових одговора Пунише Перовића не знам колико се потврђује оцјена Михаила Лалића да је Пуниша Перовић, у „Младој Култури”, „чувао да не скренемо ни лијево ни десно”. У сваком случају, Пуниша Перовић је био политички, тј. партијски, одговор за „Младу културу”. „Тројни потпис” испод полемичког чланка против Крлеже и „Печата” (а особито против „надреалистичког намесника” као „мртваца”, Марка Ристића) није објаснио, као што није пружио сасвим увјерљиве доказе о томе ко је чланак писао. Кад сам му, у разговору, рекао да чланак потиче од Зоговића, Пуниша Перовић се тога није сјећао, а у писменом одговору је чланак „повезао” са „званичним партијским ставом”, не одричући сарадњу „носилаца партијске књижевно-културне политике”.

Лалић, очигледно, није био међу таквим „носиоцима” – био је и премлад, а и сувише посвећен литератури.

Али, и тај млади и премлади Лалић имао је, неоспорно, већ онда, давно, у себи одлике касније зрелог писца и умјетника.

Питао сам се, на основу свега што сам проучавао о Лалићу или дознавао од њега: како ми изгледа као личност и колико је „исти” у разним временима, од оног међуратног до овог нашег, садашњег?

И скицирао сам, за себе, понешто Што би могло да буде дио његовог „портрета” као стваралачке личности.

Стварност, то је оно што је најхитније за разумијевање Лалићеве личности и његовог умјетничког дјела. Али, ја не мислим на „приватну личност” Лалића као човјека, него на „писца у књизи”, како га је замишљао давно рески и опори Љубомир Недић. Не мислим ни на стварност неодређену и „метафизичку”, већ на ону која је некад постојала, а и сада постоји: историјска, одређена, конкретна и савремена. Мало је уопште писаца у нас који су тако дубоко, тешко и разривено осјећали конкретну стварност као Лалић. Зато он и не схвата литературу као „празну причу” и као „критику ради критике”, него као „позив да се нешто учини, укине, промијени”, као „позив на акцију и акција сама”.

Мени се увијек чинило да се у духовном формирању Лалићевом тај однос према стварности, што значи и однос према књижевности, испољио одмах, још у првим додирима са социјалном књижевношћу, још у оној критици Ћопића као приповједача који се понавља и не даје праву стварност свог доба или у оној пјесми „Уморство у граду”, у којој је видио распрострајени капиталистички град, уморни и смртоносни, као напад на мир и слободу човјека.

Јесу ли то клице, почеци којих се не сјећамо радо, „увођење у књижевност” које се не заборавља?

Велики, тадашњи, Лалићеве узорци Андрић, Крлежа и Горки, у „вези” која, можда, и данас стваралачки траје, „живи” су у Лалићевој личности, сваки на посебан начин. Андрић и Беране, град у коме се Лалић школовао – то је велика тема о препознавању живота кроз литературу, о једној врсти чудновате „идентификације” коју су ђаци и најбољи професори Беранске гимназије видјели у Андрићевим мудрим и загонетним ликовима, у атмосфери малог града с ниским и накривљеним крововима кућа, у промашеним и несрећним љубавима и у средини у којој су људи увијек спремни да се човјеку подсмјехну, да му подвале и наругају се. Ту, у таквој средини и Беранској гимназији, срео се Лалић као ђак са Крлежом, са друкчијом литературом и лектиром од Андрића, која ће му, заувјек, остати у памћењу као књижевност којом се оптужује неправедан и погрешно уређен живот, којом хоће да се мијења живот и утиче на људе да буду у акцији. Максим Горки је за Лалића био „наш писац” – толико је он у њему видио нашег човјека, како у његовом, „нашком”, имену и презимену, тако и у ономе о чему је писао: једноставно, присно, хумано – као кад се, у часовима сумње и тражења пута, разговара са повјерљивим и драгим другом. У дјелима ових писаца Лалић је волио препознавање стварности, откривање свакодневних појава, обичних људи и нашег свијета. У њима је цијенио једноставност и увјерљивост израза, хумане побуде њихових писаца и позиве на измјену живота.

О слици свијета и измјени живота Лалић је нарочито говорио у тзв. интервјуима, ријетким и ријетко упечатљивим. Увијек сам сматрао да се у тим „разговорима” са новинарима, који су више завјет и исповијест, него уобичајени одговори на питања, откривају битне одлике Лалићеве стваралачке личности.

Од новембра 1954. године па до данашњих дана, јави се каткад Лалић да нас прекори за ћутање и учмалост, да позове у борбу и узнемири савјест. Није риједак случај да у таквим приликама избије из њега нагомилано незадовољство, понекад јеткост немоћног а храброг и жељног борбе човјека, забринутост због помирљивог односа према стварности, увријеђеност због подлости и пакости савременика. Није био један случај кад ми је, иначе мирни, ћутљиви, повучени Лалић лично не само на завјереника, што таквом човјеку и пристаје, него и на трибуна који подбуњује масе и народ.

Више с деценије на деценију него из године у годину, Лалић устане да се јави за ријеч (или га други позову и замоле), и тада из њега букне оно што је дуго притајено и што, дубоко сам у то убијеђен, потиче из најранијих дана младости, кад је у покрету социјалне литературе налазио мотиве отворености за борбу и измјену свијета. На новембарском пленуму југословенских писаца 1954. године проговориће Лалић као увријеђена и огорчена личност, као човјек који мисли да је усамљен, али да је у праву. Неколико година (много година) касније, у вријеме кад се о реализму буде говорило са презиром (како је и 1954. године), Лалић ће у „Књижевним новинама” изјавити да је „реализам – матица књижевности”. Кад га буду, у „Политици”, питали о утицајима, Лалић се неће застидјети (напротив, урадиће то радосно) да призна како је „за цио живот” понио нешто од револуционарног настојања социјалне литературе, а у „Комунисту” „оптужиће” прошлост и сјетно се забринути за будућност, јер „малограђанске хуље” годинама, као по договору и систему, нападају све напредно и комунистичко-поменуће људе који су неправедно страдали, јер им нијесу помогли – а морали су! – ни другови ни судови. Траје та Лалићева озлојеђеност, са критичким расуђивањем, све до ових дана кад покушава да објасни свој став (више него да се брани) поводом свог најновијег романа „Докле гора зазелени”, којег су примитивни читаоци и локални функционери, пребудни у свом духовном стражарењу, прогласили чак националистичким дјелом!

И као што је радио некад, у ријетким приликама, изазван и кад га други траже да проговори, Лалић и сам данас воли да изазове и да иде „уз линију”: он свједочи, али и оптужује; огорчено прекоријева и немоћно се мири са стањем; позива на борбу, али и посустаје прије правог почетка

акције – боље би било, као узгред напомене, да ништа говорио није. Психолошки, мени се чине такав став и понашање оправданим: мирни, ћутљиви и повучени Лалић (који не бјежи случајно из врела велеграда у тишину градића на мору), „изведен” пред јавност, почиње да говори оштро, отворено и сурово истинито и не преза од оцјена и судова шта је све у нас ћифтинско и улизичко, шта помодно и извјештачено, колико и чиме надувано и натегнуто незаслуженом славом и сумњивим утицајима. У таквим случајевима можда Лалић замишља да излази из усамљености и да налази радосно нове другове у борби. Кад то брзо прође, он се опет повуче, свјестан можда, а сјетан сигурно, од сазнања: опет сам, а правих другова нигдје.

Памтим добро два скорашња, а ипак давнашња (1982. године) сусрета и разговора с Лалићем.

У библиотеци „Петар Кочић”, на језичкој трибини, 18. фебруара 1982. године, одржао сам предавање о језику и стилу Ива Андрића. Међу присутнима био је Михаило Лалић. И овога пута, изазиван од неких дискутаната, Лалић је говорио, поред осталог, о Андрићевој приповијетци „Зеко”. У ствари, саопштио је своја сјећања да, на крају, каже и суд. Приповијетка „Зеко” излазила је, послије рата, у наставцима, у „Борби”. Ни Лалићу се, као што је био случај са једним дискутантом, приповијетка није свидјела: то је био један „други” Андрић, без Босне и Турака, „на кога нијесмо били научили”. Сад је Лалић признао да „није био у праву” у погледу оцјене, и сложио се с мојим мишљењем да је „Зеко” добра приповијетка. Но, важније од тога је нешто друго: Лалић је објашњавао шта се могло десити или дешавати у Андрићу. Андрић је, по Лалићевом мишљењу, ту приповијетку вјероватно писао за вријеме окупације и желио је нову нашу стварност умјетнички да наслика. „Приповијетка је дочека на ћутањем и разочарењем”, рекао је Лалић. „То је могло Андрића погодити: он је хтио да нам приђе, да се промијени, а ми смо га пресјекли”, закључио је Лалић.

У разговору са мном, послије предавања, Лалић ми је рекао да сам био „сувише оштар”, „преполемичан” према неким Андрићевим критичарима и професорима, а сам је, иронично и са чуђењем, испричао како га је један уважени професор универзитета и познати тумач језика и стила наших писца, па и Андрића, питао да ли је Његош погријешио (тај професор мисли да јесте) кад је написао стихове: „Нестало је гробља око цркве, по шестину и један копамо”. Јер, тај професор мисли да је морало бити написано: „Настало је гробље око цркве...” Лалић не само да је био „исувише оштар” или „преполемичан” него се просто ужасавао, говорећи: тај професор је „залутао у књижевност”, он „ништа не разумије”, „ништа не

схвата” и тако редом (узгред да напоменем: тај професор је био и „мета” моје критике због које ме Лалић прекорио да сам „сувише оштар”).³

Други сусрет и разговор са Лалићем имао сам у Херцег Новом, у његовом дому, крајем септембра 1982. године.

Том приликом испричао сам Лалићу да радим на књизи о Ђиласу. Пошто сам, одраније, знао да Лалић до у танчине зна историју разних црногорских презимена, молио сам га да ми говори о Ђиласима. И то што је Лалић говорио било је као приповијетка, нарочито оно што је причао о Миливоју-Мињу, млађем брату Ђиласовом.

А затим смо разговарали о неким питањима поводом Ђиласа. Прво питање је било о Ђиласовој књизи „Легенда о Његошу” из 1952. године, јер је Лалић (знао сам поуздано) био један од оних коме се књига Исидоре Секулић допадала. Лалић ми је рекао да му се заиста књига Исидорина свидјела: добро писана, с поштовањем за Црну Гору и Црногорце, тада, и без ичега националистичког. Није се осјећао, додаје, „довољно позван и спреман” да о њој пише, па је замолио Ђузу Радовића да он то, за „Борбу”, уради. И Ђуза Радовић је написао приказ, а тај приказ изазвао је Ђиласа да напише читаву књигу. Ја кажем Лалићу да знам од Ђиласа колико је више био изазван „добрим мишљењем” о Исидориној књизи него његовим приказом Ђузе Радовића. Лалић је потврдио да би могло и тако бити. Кад смо говорили о Ђиласовим чланцима штампаним у „Борби” 1953. године, Лалић је испричао како је у то вријеме био у Паризу, и да је тамо те чланке читао. „Нијесу ми се много свиђали”, рекао је одмах, а посебно му се није свидио чланак са питањем „Има ли циља?” За Лалића је то било сумњичење у Маркса и у сваки револуционарни излаз.

Описао ми је и један занимљив свој сусрет са Ђиласом.

Било је то одмах послје рата, кад је радио у „Борби”, а Ђилас био велика личност новог доба. Лалићу се, као и многима, свиђала Ђиласова приповијетка „Мртво село”, па му је то у једном разговору, у Ђиласовој канцеларији, и рекао, напоменувши да би добро било да он, Ђилас, настави такав рад. Чак га је, мислим, али нијесам сигуран, молио да напише нешто у том смислу за „Борбу”. Ђилас је то „с висине” одбио, говорећи да неће да пише, да му „пара не треба”, да му је и „овако добро”... „Ето”, закључио је Лалић, „такав је Ђилас, а сад се расписао”. Било је, даље, ријечи о Ђиласовим новим приповијеткама, од којих је Лалић, на моје интересовање, посебно објашњавао „Туђинку” по „предмету радње”: тај случај о односу мужа и жене у партизанима, стварних личности, био му је познат из рата.

³ Ријеч је о Драгиши Живковићу.

И у овим сусретима запазио сам оно што је било карактеристично за Лалића: мирноћу и разложност, али и одлучност са ријетким уочавањем детаља. Наравно, разговарали смо и о другим стварима, нарочито поводом његовог романа „Докле гора зазелени” и интервјуа који је већ био дао за лист „Интервју”. О свом дјелу говорио је скромно и са сумњом, а показивао је интересовање и брижност за мој рад.

Све у свему, кад сведем, онако за себе, важније утиске и запажања о Лалићу као човјеку и „писцу у књизи”, налазим много „подударности”, да не кажем „идентичности” и „идентификације” личности и дјела.

Лалић је за мене био и остао храбар и поштен борац, прије свега. То је личност и сад жељна борбе, пркосна и осветољубива, али и врло усамљена и непокојна. И у животу и у дјелима стално тјера неке непречишћене рачуне и опаке инате, колико са собом толико и са свијетом око себе. Силан и неукротив изгледа ми као писац у дјелу; горд и помало пргав у животу; убијеђени комуниста и сумњичави скептик у дјелу и животу. Запамтио сам га, а видио као дијалектичког полемичара и озлојеђеног памфлетисту. По много чему, сигурно је и недокучива личност као човјек (много података из његовог живота и његове породице чинили би основу за драме и романе), а као писац и умјетник – још увијек врло загонетан и често погрешно тумачен.

Кад је одговарао на моје питање о часопису „Данас” из 1934. године, Михаило Лалић је написао да је појава тог часописа за њега била „велика радост” која је касније изазвала сјету. До данас, мени се тако увјерљиво чини, Лалић се креће између радости и сјете. Можда је она давно схваћена радост више помијешана са скепсом због зрелости сазнања, а некадашња сјета ближа огорчењу због разних врста разочарања која је доживљавао.

Такав мени, у основи, изгледа *онај* Михаило Лалић за кога се усталило готово оформљено мишљење да је миран, ћутљив и усамљен. У личности Михаила Лалића видио сам и осјетио много онога што је и друкчије: ријетко борбен дух, говорљив кад треба и кад се мора, усамљен можда још увијек, али не и човјек који нема излаза. Његова умјетност је од врсте оних умјетности које уливају вјеру у човјека и подстичу наду да борба за напредак никад неће престати.

Оно што је у једном Лалићевом роману рекао његов јунак Ладо Тајовић о животу, то бих хтио, као тачно, да кажем о умјетничком дјелу Михаила Лалића: „Живот је лијеп, увијек се нешто ново открива...”

